

Day Zuckerman

MINNETALE OVER PROFESSOR DAG ØSTERBERG

holdt på møte 19. oktober

av professor Rune Slagstad

Dag Østerberg (1938–2017) var en egenartet sosiolog – egenartet også i det at han som sosiolog var en skikkelse i norsk åndsliv. Østerberg var en sosiologisk tenker med ett vedvarende prosjekt: *metasosiologien*, forstått i den dobbelte betydning av ”meta” som refleksjon *over* sosiologi og tenkemåter *etter* den. Prosjektet ble slått an allerede i hans første studie, mastergradsavhandlingen *Den sosiale realitet* (1961), med undertittelen ”metasosiologiske undersøkelser”. Den var ”banebrytende” ifølge Ragnvald Kalleberg; ”eklektisk” var Østerbergs noe mer beskjedne egenkarakteristikk. Begge har noe for seg. Studiens noe eklektiske sammenstilling av anglo-amerikansk sosiologi (Parsons, Merton, Lundberg) og kontinental fenomenologi (Merleau-Ponty, Sartre) var en original videreføring av Hans Skjervheims retningsgivende studie *Objectivism and the Study of Man* (1959). Den bar bud om noe nytt ikke bare i norsk sosiologi, men også der; den var opposisjonell i forhold til den hegemoniske, kulturradikale ”opposisjons-sosiologi”.

Metasosiologisk essay, som kom to år senere, var imidlertid alt annet enn ”eklektisk” – det var en selvbevisst 25-åringssosiologiske programskrift, nærmest i manifestform. Østerberg, som kom til sosiologien via den språkanalytiske filosofi, søkte en sosiologi om samfunnshelheten. ”De som dyrker den analytiske filosofien, venner seg av med å tenke i helheter,” fremholdt han. Det gjaldt å identifisere det egenartede ved sosiale fenomener vis-à-vis fysiske fenomener. Mens alle levende vesener på et eller annet vis er virksomme, er vi mennesker alene om å handle. Den sosiale realitet er en meningssammenheng spunnet av handlinger og samhandling, som beror på grunner og hensikter: ”Jeg prøver først å beskrive sosiale fenomeners vesen, dernest naturvitenskapelig metode. Sosiologien vil herigjennom bli

bestemt så vel positivt som negativt: Positivt ved sitt forhold til sosiale fenomener, negativt – og jeg kan allerede her si: sitt motsetningsforhold – til naturvitenskapens metode.” Underlig nok unngikk sosiologene *Metasosiologisk essay* da de for noen år siden skulle utpeke en norsk, sosiologisk kanon. I stedet valgte de *Forståelsesformer* (1966), Østerbergs viktige, men rent filosofiske studie, og med en ganske halvhjertet begrunnelse.

Den intellektuelle kontekst for Østerbergs skrifter utover 1960-tallet var den såkalte ”positivismestriden”: om grensene for den naturvitenskapelige begrepsdannelse. Striden hadde i norsk kontekst et filosofisk utspring i kontroversen mellom Arne Næss og Hans Skjervheim. Det sene 1800-talls kontrovers omkring skillet ”forståelse”–”forklaring”, initiert av Wilhelm Dilthey, tydeliggjorde den vitenskapsteoretiske dualisme mellom ”åndsvitenskap” og ”naturvitenskap”. Denne klang videre i den norske debatt, men ble overskredet ved tematiseringen av samfunnsvitenskapene som en tredje vitenskapelig kultur. Det var mer enn noen Østerberg som formulerte og begrunnet sosiologiens og samfunnsvitenskapenes egenart, mest inngående i *Metasociology. An Inquiry into the Origins and Validity of Social Thought* (1988). Studien ga en idéhistorisk rekonstruksjon av sosiologiens fremvekst og plassering vis-à-vis de øvrige samfunnsvitenskaper, kombinert med en posisjonering overfor samtidige alternative tilnærminger, så som Alain Touraine, Niklas Luhmann og Jürgen Habermas. Denne studien stilt sammen med *Sosiologiens nøkkelbegreper* (en rekke utgaver siden 1980), samt *Fortolkende sosiologi I & II* (1993 & 1997), som jeg utga i Det Blå Bibliotek (Universitetsforlaget), gir et tilnærmet komplett bilde av Østerbergs metasosiologiske posisjon. Et sentralt, metasosiologisk synspunkt hos Østerberg var ”den doble hermeneutikk”, som gjerne krediteres Anthony Giddens – det burde vært Østerberg, da han formulerte den tidligere: Den viser til det moderne samfunns refleksivitet, den gjensidige vekselvirkning mellom samfunn og sosiologi. Sosiologene fortolker et objekt som allerede er fortolket av samfunnsmedlemmene selv, mens deres selvforståelse endres, kan endres, via ny sosiologisk kunnskap, etc.

Østerberg grep tilbake til de sosiologiske klassikerne (Emile Durkheim, Georg Simmel, Ferdinand Tönnies, Max Weber), som hadde vært fraværende hos de norske ”gullaldersosiologene” (Aubert, Christie, Holter mfl.). ”A science that hesitates to forget its founders is lost,” hevdet A.N. Whitehead, som hadde vært den intellektuelle ledestjerne for Sverre Holm, den første norske professor i sosiologi (1949). Det var ifølge Østerberg en maksime som kunne passe for naturvitenskapene, hvor Aristoteles eller Newton kun har historisk interesse, men ikke for kulturvitenskapene, hvor

kunnskapsproduksjonen ikke på samme måte er kumulativ. Her kan det ved nettopp å fordype seg i de grunnleggende, klassiske arbeider oppstå vitenskapelig fornyelse: ”Det er ved utelukkende å arbeide med nyere, avledede begreper at man står i fare for å bli sittende fast i gamle forestillinger, bli offer for vanetenkning eller for moten. Moter har uten tvil sin plass i samfunnslivet, men innen en virksomhet som sosiologi passer de dårlig.”

I første rekke var det Durkheim Østerberg brakte til landet, bl.a. i studien *Emile Durkheims samfunnslære* (1974). Sosiologien oppstod som en vitenskapelig disiplinert refleksjon over moderniseringen og dens tvetydige utviklingsprosjekt: som kritikk av opplysningsrasjonalismens én-dimensjonalitet. Den var en motbevegelse, avledet av den romantiske bevegelse – en reaksjon på opplysningstiden med dens nyttekalkyler. For Durkheim, som for Østerberg, var sosiologien en vitenskap om sosial integrasjon, om samholdets vilkår og virkning. Et samfunn der samholdet svikter, er et sykt samfunn. Betoningen av det samfunnsmessig produktive ved *striden*, bl.a. i *Samfunnsmotsetninger – et samfunnsetisk essay* (1977), var nok inspirert av Marx, men like mye av Georg Simmel. Viktig var også Talcott Parsons ; den konservative Harvard-professoren var for Østerberg vår tids Hegel som satte det moderne, amerikanske samfunn sosiologisk på begrep.

Hos Østerberg gikk rehabiliteringen av den klassiske sosiologi i dens til dels romantisk-konservative versjon i tandem med en tilbakevending til sosialismen som marxistisk samfunnslære forut for dens omformning til en reformteknokratisk styringsideologi. Det skjellsettende verk for den ny-marxistiske orientering på 1960-tallet var også for Østerberg Georg Lukacs’ *Geschichte und Klassenbewusstsein* (1923), med analysen av varesamfunnet og dets ”tingliggjøring” av ”overbygningens” fenomener (filosofi, religion, kunst, musikk). Dette perspektivet ble brakt videre av ”Frankfurterskolen” (Adorno, Horkheimer, Marcuse), men også av Jean-Paul Sartre, som forble Østerbergs filosofiske mentor, dokumentert i *Jean-Paul Sartre: filosofi, kunst, politikk, privatliv* (1993). Et vesentlig moment i den nymarxistiske vending bestod i å befri marxismen fra dens ensidige forankring i det industrielle produksjonsliv. Et nøkkelbegrep i Sartres *Critique de la raison dialectique* (1960), som førte utover den tidligere fenomenologiske horisont med Husserls ”livsverden”, var ”det praktisk-trege handlingsfelt”. Inspirert av Sartre utviklet Østerberg sitt ”materiellbegrep”: om menneskelivets materielle omgivelser også utenfor fabrikkportene (bygninger, veier, kommunikasjonsmidler, etc.). Østerberg presenterte sin teori om makt og materiell som ”en advarsel mot Max Weber” (den av klassikerne som stod Østerberg fjernest) og hans oppfatning av maktens tvedeling: enten godtas makten, og da er den

legitim, eller så godtas den ikke, og da foreligger voldelig tvang. Det finnes en tredje form for maktutøvelse, den viktigste i vårt samfunn: ”Makt som utøves på grunnlag av andres avmakt, formidlet ved materiell-strukturene.”

Med 60-tallsmarxismen fikk den tidligere revolusjonære teori en ny institusjonell forankring: ikke i arbeiderbevegelsens organisasjoner (parti og fagbevegelse), men i akademiske institusjoner. Den klassiske marxistiske analyse av den økonomiske ”basis” glimret stort sett med sitt fravær; i sentrum stod studiet av overbygningen. Denne marxisme light var nok uttrykk for en radikal resignasjon, så også for Østerberg, hvor noen av Marx’ sentrale kategorier riktignok fortsatt var til stede, men i en ganske nedkjølt form: Marxismen ble nærmest en slags bakgrunnsmusikk for de estetiske analyser. Utover 1970- og 80-tallet ble Østerbergs mer eller mindre marxistiske metasosiologi utdypet via nyanarkister som Michel Foucault og Gilles Deleuze, og ikke minst Pierre Bourdieu; i Bourdieus teori om habitus og felt så Østerberg bekreftet sin egen teori om materiellstrukturer.

I *Samfunnsformasjonen* (1984) fulgte Østerberg en dobbelt ambisjon: på én og samme tid å beskrive Norge ut fra ett begrepsverk og gi en innføring i sosiologisk tenkning. Østerberg hadde opprinnelig skrevet det hele som en lærebok for videregående skole, men det var blitt underkjent av en departemental likestillingskonsulent. Boken ble utvidet, særlig i det empiriske, med Fredrik Engelstad som medforfatter. *Samfunnsformasjonen* beskrev det norske samfunn som ”en vidt forgrenet helhet av sosiale institusjoner”, og demonstrerte derved det fruktbare i den institusjonelle tilnærming som hadde ligget under førsteutgavene av *Det norske samfunn* (1968, 1975), men i fortsettelsen var forlatt. *Det norske samfunn* var sosiologenes forsøksvise tilsvar til Knophs *Oversikt over Norges rett*, det identitetsskapende standardverk i norsk jus, kontinuerlig ajourført og revidert (første gang i 1934, 14. utgave 2014).

Sosiologien oppstod delvis for å kompensere for ”the shortcomings and one-sidedness of Liberal thought”, heter det i *Metasociology*. Men Østerberg gikk et skritt lenger, idet han mente i sosiologien, og dens marxistiske videreføring, å ha funnet det liberales opphevelse, også i rettsliberal henseende. Det hører til de minst overbevisende deler av Østerbergs teori; men erfaringsresistens er på dette punkt ingenlunde enestående på marxistisk hold. I *Samfunnsformasjonens* kapittel om rettsvesenet står det således intet om domstolene som den liberale rettsstats institusjonelle forvaltere – kun om de strafferettslige ordninger, inklusiv voldsmaktens disiplinering via politi og fengsel. Sitt antiliberales credo utformet Østerberg, på min oppfordring, i essayet ”Forfatning og omveltning – et oppgjør med ‘treerbanden’ (Elster, Sejersted, Slagstad)” (*Nytt Norsk Tidsskrift* 1989).

Med basis i den sosiologiske tradisjon fra Durkheim og Parsons kritiserte Østerberg bl.a. i *Samfunnsteori og nyttetenkning* (1980) "rasjonell aktør"-teorien, som stod sterkt i norsk samfunnsforskning i ulike versjoner på 1960- og 70-tallet, bl.a. Fredrik Barth i sosialantropologi, Leif Johansen i sosialøkonomi og Gudmund Hernes i sosiologi. Spillteorien ville "i overmorgen" bli "den samlende felles ramme for alle samfunnsvitenskapene", forkynte Jon Elster i 1979, noen år før også han kom på andre tanker og i noen henseender ble samstemt med Østerbergs synspunkt (riktignok uten å nevne ham). Hernes og Østerberg var de to fremste i post-Aubert-tradisjonen i norsk sosiologi. Hver på sin måte hadde de på 70- og 80-tallet gitt anslag til en helhetstolkning av det norske samfunn ut fra ny teori og nye begreper. Nå ble hverken Hernes eller Østerberg med deres konkurrerende tilnærminger retningsgivende for den senere utvikling av norsk sosiologi med dens faglige fragmentering og samfunnsmessige marginalisering. Hernes gikk til politikken – Østerberg til musikken.

Allerede i 1969 hadde Østerberg gitt en ypperlig oversettelse av *Doktor Faustus*, Thomas Manns stor musikkepos. Han skrev en rekke musikk-sosiologiske enkeltstudier, bl.a. over Edvard Grieg, Fartein Valen og Arne Nordheim, samt en mesterlig, musikkfilosofisk biografi over *Brahms* (2003), "ettertankens komponist". Hans musikkvitenskapelige prosjekt ble fullbyrdet med *Musikkfeltet. Innføring i musikk sosiologi* (m/Rudolf Terland Bjørnerem), som utkom samme dag som Dag gikk bort. Den er en tidsmessig, Bourdieu- og Habermas-preget videreføring av Theodor W. Adornos klassiske *Einleitung in die Musiksoziologie* (1962).

Kritisk situasjonsfilosofi (2011), hans siste større, teoretiske arbeid, er en studie i det 20. århundres idéliv med normativt-filosofisk islett. Østerberg var en sosiologisk dannelsesagent som mer og mer drev over i idéhistorien – "et vakkert fag", som han bemerket. Han var et materialistisk åndsmenneske som elsket Hermann Hesses nyromantiske prosa; han var i sin fremtoning ikke helt ulik Hesse. Østerberg var en intellektuell som så sitt primære virke i det land han levde. For ham var det å skrive for fagfeller og for den opplyste allmennhet én og samme bevegelse. Han la uansett an på å skrive "likefrem" og "enkelt". Det var ikke et spørsmål om "å nå ut", for han var allerede "ute". Den radikale sosialist talte og skrev et stilsikkert riksmål. Han hadde drømt om å bli romanforfatter – i stedet ble det sosiologi som litteratur. Essayet var derfor hans foretrukne vitenskapelige genre.

Selv hadde jeg det privilegium å slå følge med ham gjennom mer enn fire tiår: i musikk, sjakk, refleksjon og konfrontasjon. Dag Østerberg var en intellektuell oase i en norsk akademisk offentlighet truet av tiltagende ørken-spredning.